VIOLET SOEN

De reconciliatie van "ketters" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)*

Op 16 juli 1570 kondigde de hertog van Alva met veel pracht en praal een 'generaal pardon' af in Antwerpen. Wie zich aan goddelijke of wereldlijke majesteitsschennis schuldig had gemaakt, kon een kwijtschelding van straf krijgen. Die amnestiemaatregel was een gewaagde onderneming in de woelige tijd na de Beeldenstorm. Filips II reserveerde zijn koninklijke gratie echter enkel voor hen die bereid waren om zich ook met de katholieke kerk te verzoenen. Door de aanvraag van een pauselijke breve, had de koning ervoor gezorgd dat de reconciliatie van berouwvolle ketters volgens canonieke regels kon verlopen. Andersgelovigen konden zich bij de aangeduide pastoors aanbieden om opnieuw in de schoot van de kerk te worden opgenomen.[1] De bisschop van Atrecht, François Richardot, prees Filips II omdat hij als een goede herder de verloren schapen tot de ware stal terugbracht.[2]

Filips II, maar ook zijn vader Karel V, krijgt vaker het etiket van 'ketterjager' dan dat van 'goede herder' opgekleefd. De recente geschiedschrijving heeft nog steeds veel aandacht voor de repressie van religieuze dissidenten in de zestiende-eeuwse Nederlanden.[3] Daarnaast toonde het baanbrekende onderzoek van Guido Marnef aan dat het verdeelde zestiende-eeuwse religieuze landschap bevolkt werd door religieus 'vlottende' middengroepen.[4] Afhankelijk van de politiek-sociale omstandigheden helden deze middengroepen naar de protestantse of katholieke religie over. Hoewel die groepen zich niet duurzaam engageerden, werden ze wel het voorwerp van bekeringsstrategieën aan protestantse en aan katholieke zijde. Daardoor voerden de vorst en zijn landvoogden niet enkel een repressief beleid tegenover religieuze dissidenten, maar ook een bekeringspolitiek, vaak in samenspraak met bisschoppen, inquisiteurs en zielzorgers.

Dit artikel belicht hoe de koning of de landvoogd en hun raadgevers door middel van een 'generaal pardon' bekeringen tot het katholieke geloof wilden bevorderen. Andersgelovigen konden zich zo - binnen een wettelijk kader - met de katholieke kerk reconciliëren en gratie krijgen voor hun misstappen. Die klemtoon op de reconciliatie van dissidenten negeert noch de talrijke terechtstellingen van personen wegens hun (afwijkende) geloofsovertuiging, noch de katalysatorrol van de religieuze repressie bij het uitbreken van de Opstand.[5] Dit

Violet Soen (1981) is historica en is als aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek verbonden aan de onderzoekseenheid Nieuwe Tijd van de K.U.Leuven.

* Oprechte dank gaat uit naar prof. dr. Jan Roegiers en de redactie van *Trajecta* voor hun waardevolle op- en aanmerkingen bij het manuscript.

1 Soen, *Geen pardon zonder paus;* idem, 'C'estoit comme songe'.

2 Janssens, '*Superexcellat*'.

3 Goosens, *Les inquisitions;* Fühner, *Religionspolitik Kaiser Karls V*. Uitzondering: de Schepper, 'Repressie of clementie'; idem, 'Entre compromis et répression'.

4 Marnef, *Antwerpen*; idem, 'Protestant Conversions'.

5 Beemon, 'The Myth of the Spanish Inquisition'.

artikel schetst enkel de houding van zestiende-eeuwse beleidsmakers tegenover 'ketterij' vanuit een onderbelichte invalshoek. Het bekeringsoffensief door middel van een algemeen pardon gaf een extra impuls aan de katholieke zielzorg in de Nederlanden. De talrijke reconciliaties die daaruit voortvloeiden, mogen echter niet - zoals nu vaak het geval is - als louter 'opportunisme' worden beschouwd.

1. REPRESSIE OF RECONCILIATIE? HET RELIGIEUZE VRAAGSTUK

Toen Maarten Luther zijn gedachtegoed begon te verspreiden, kon niemand de maatschappelijke consequenties van zijn stellingen vermoeden. Karel V, keizer van het Heilig Roomse Rijk, was de eerste vroegmoderne vorst die een politiek antwoord moest bieden op de 'ketterse' - door Rome veroordeelde - stellingen van Luther. Voor Karel V stond evenwel niet de vervolging van ketters, maar wel de integriteit en de eenheid van het christendom centraal.[6] Waar hij dat kon (in de Nederlanden) voerde hij daarom een harde koers tegen de Reformatie, en waar hij dat niet kon (in het Heilig Roomse Rijk) probeerde hij de eenheid te bewaren door een grillige politiek van repressie en verzoening.

De keizerlijke maatregelen tegen de ketters waren van meet af aan allesbehalve mild. Het Edict van Worms (1521) leidde in de Nederlanden tot strengere straffen dan in het Heilig Roomse Rijk. In de keizerlijke erflanden lag de klemtoon ook veel meer op vervolging door wereldlijke rechtbanken. Die mochten ketters opsporen, onafhankelijk van de bestaande pauselijke en bisschoppelijke 'inquisitie'. Bovendien werd de kanselier van Brabant, Frans van der Hulst, tot geloofsonderzoeker van regeringswege aangesteld. Als leek kreeg hij een keizerlijke - en later ook een pauselijke - volmacht om ketters te veroordelen via een 'snelrechtprocedure'. Door die benoeming ging in de Nederlanden een 'vierde' inquisitie aan de slag: geloofsonderzoekers die door de vorst benoemd en geïnstrueerd werden en daarvoor een pauselijke machtiging kregen.[7] Inquisiteur Frans van der Hulst voerde in juli 1523 het proces van de augustijnen Hendrik Voes en Jan van Essen. Zij zouden door hun terechtstelling op de Brusselse Grote Markt de geschiedenis ingaan als eerste martelaars van de Europese Reformatie. Vooral vanaf 1545 werden religieuze dissidenten in een steeds sneller tempo terechtgesteld.

Veel van die harde maatregelen werden ingevoerd om de centralisatie te bevorderen. Het verscherpte Edict van Worms vormde een antwoord op de aanslepende juridische conflicten tussen wereldlijke en kerkelijke rechtbanken in Karels erflanden.[8] Inquisiteur Frans van der Hulst was niet toevallig reeds twintig jaar als jurist in die competentie-

6 Schilling, 'The struggle for the Integrity'.

7 Goosens onderscheidde slechts drie 'inquisities'; mijn interpretatie verschilt ook van Gielis, 'Keizer Karel en de staatsinquisitie'.

8 Van Peteghem, 'Laatmiddeleeuwse concordaten'.

9 Hij had daarover talrijke "escriptz et motifs de droit" (rechtsgeschriften en -argumenten) opgesteld, ook voor de paus. *Papieren van Staat en Audiëntie* (voortaan *Aud.*), inv.nr. 35, fol. 71-74: 'Mémoire mentionné dans ladite lettre de l'empereur du 4 février 1522' (nieuwe stijl 1523).

10 Brief Aleander aan Giulio de Medici, 23 sept. 1521, in: Frédéricq (ed.), *Corpus Documentorum Inquisitionis* (voortaan *CDI*), 5, nr. 763, p. 407; Gregory, *Salvation at Stake*, p. 74-94.

11 Gregory, *Salvation at Stake*, p. 79.

12 Berekening van Goosens, *Les inquisitions*, 2, p. 189.

13 de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 161 en 176.

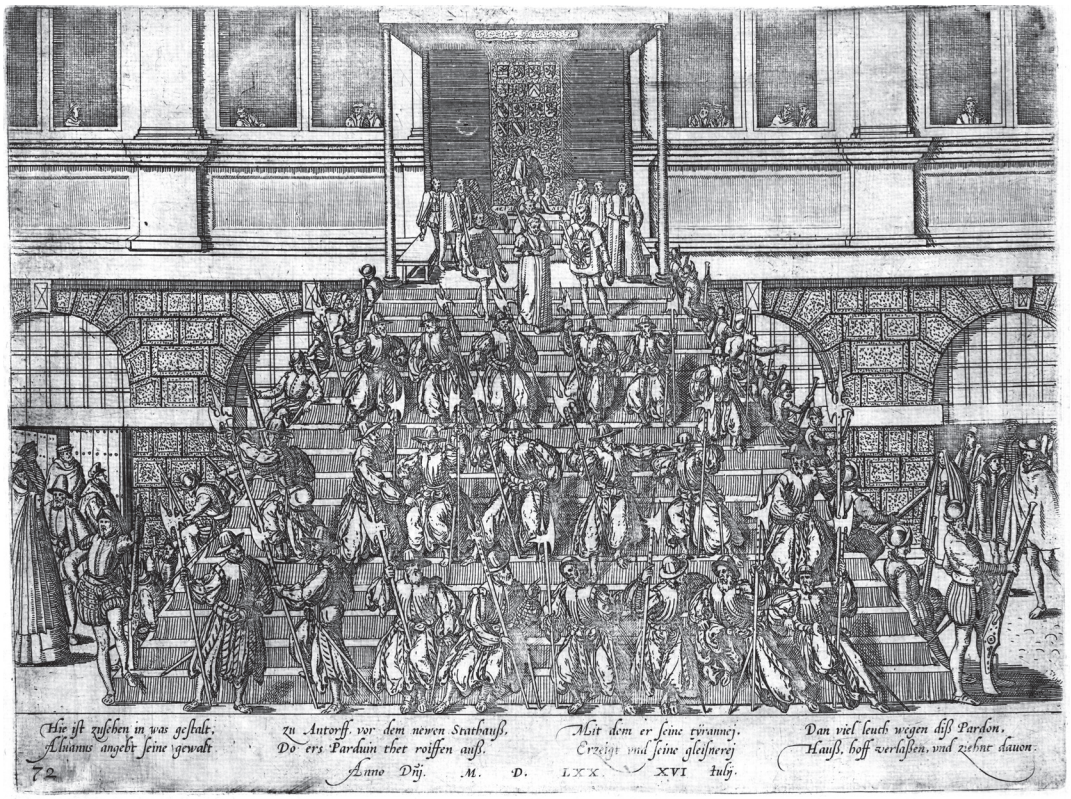

1. Afkondiging van een generaal pardon, meer bepaald dat in Antwerpen op 16 juli 1570. Een pardon had tot doel een schone lei te geven aan wie met de Reformatie in contact gekomen was.
Prent van Frans Hogenberg in zijn beroemde collectie gravures over de Nederlandse Opstand. Men ziet Alva op zijn troon zetelen, terwijl hellebaardiers de wacht houden. Het bijzondere cynische bijschrift van Hogenberg wijst erop dat Alva met het pardon enkel zijn tirannie toonde en dat velen door dat pardon de vlucht moesten nemen. [Leuven, K.U. Leuven, Centrale bibliotheek]

conflicten betrokken.[9] Maar het directe antireformatorische optreden van Karel V en zijn omgeving ontstond vooral uit de overtuiging dat de vlugge 'uitroeiing' van de lutherse sekte mogelijk was, zeker door een hard en kordaat optreden. In 1521 meende de pauselijke nuntius Aleander dat het 'lutheranisme' op zijn laatste benen liep en 'met de hulp van God kon uitgeroeid worden'.[10]

Bij de verantwoordelijken bestond een 'willingness to kill heretics': volgens de zestiende-eeuwse opvattingen was de terechtstelling van ketters niet alleen legitiem, maar ook vereist om zo het 'ware' geloof te vrijwaren. Ze deden dat niet uit politieke interesse - in de Nederlanden ondermijnden de ketterverfolgingen uiteindelijk het vorstelijk gezag - maar uit een diepe overtuiging van de waarachtigheid van hun geloof.[11] In de Zuidelijke Nederlanden werden tussen 1520 en 1555 minstens 1.473 personen terechtgesteld; de Raad der Beroerten sprak ten minste 1100 doodvonnissen uit.[12] Het strenge optreden had vooral tot doel een voorbeeld te stellen om zo de massa af te schrikken.[13]

Parallel aan de terechtstellingen werd ook een bekeringsoffensief ingezet, niet het minst bij de aangehouden 'ketters'. Die houding ging terug op een eeuwenoude traditie om ketters eerst uit te nodigen om hun dwalingen te herroepen in plaats van hen te excommuniceren. Net zoals

iedereen die verantwoordelijk was voor de zielzorg, moest ook Karel V persoonlijk rekenschap afleggen voor iedere ziel die verloren ging. Vorstenspiegels maanden de 'goede koning' aan om als een 'goede herder' de verloren schapen terug naar de stal te brengen. Die bijbelse metafoor was aan het Bourgondische hof bijzonder geliefd en werkte door in de geschriften van de raadgevers van de Habsburgers.[14] Vooral Erasmus vond dat ketters niet met 'geweld' moesten worden overtuigd. De prins der humanisten pleitte voor een degelijk onderwijs in geloofszaken om aldus de Reformatie in te dammen.[15]

Bijgevolg waren terechtstellingen niet de eerste waarschuwing aan het adres van gereformeerden. De groots opgezette herroeping van Jacob Proost vond eerder plaats en was minstens even belangrijk. Jacob Proost had als prior van het Antwerpse augustijnenklooster het christelijk-humanistische en lutherse gedachtegoed in de havenstad verspreid. De keizer beval meteen de herroeping van Proosts opvattingen, niet zijn terechtstelling. Hij stuurde twee Leuvense doctoren in de theologie naar de gevangene om hem te onderwijzen. Zij boekten succes, want op zondag 9 februari 1522 herriep Proost zijn dwalingen in aanwezigheid van hoge ambtenaren en prelaten. Om zich met alle geschade partijen te verzoenen, onderwierp de augustijn zich aan de barmhartigheid van God en de keizer, de pauselijke nuntius, de bisschop van Kamerijk, de Leuvense theologen en de Raad van Brabant.[16] De tekst van Proosts herroeping werd gedrukt en veelvuldig verspreid. Een week later volgde op de marktplaats van Brussel de herroeping van heterodoxe opvattingen door de Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus en door doctor Nicolaus Buscoducensis.[17] De waarachtigheid van die herroepingen werd meteen de inzet van een propagandastrijd tussen voor- en tegenstanders van de Reformatie. Proost kreeg een plaats in het augustijnenklooster van Ieper toegewezen, maar hij vluchtte naar het Heilig Roomse Rijk, waardoor de reconciliatiepolitiek meteen een zware blaam opliep. Volgens Brad Gregory, onderzoeker van het vroegmoderne martelaarschap, bewees die 'onvoorzichtigheid' nog maar eens dat de herroepingen geen zuivere 'verzoeningsgezinde vertoning' waren vanwege de vorst, maar dat ze teruggingen op de intrinsieke wens tot bekering van ketters.[18]

Ook de instructie voor inquisiteur Frans van der Hulst behandelde de problematiek rond het vervolgen of verzoenen van ketters. Karel maande de inquisiteur aan iedere 'verdoolde' eerst door twee doctoren in de theologie te laten onderwijzen om die "tot de rechte weg en de schoot van de Heilige Kerk te brengen". Pas daarna kreeg Frans van der Hulst de volmacht (*volcomen macht*) om ketters te dagvaarden. Bovendien kreeg iedere berouwvolle ketter nog dertig dagen om zich straffeloos bij de inquisiteur te melden.[19] Op vraag van Karel V gaf paus Adrianus VI een pauselijke machtiging aan de inquisiteursop-

14 Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies,* p. 58; Janssens, *Brabant in het verweer,* hfst. 6, p. 385-418; Pokorny, 'Clementia Austriaca'. Over de bijbelse en iconografische context: Clemens, 'Searching for the Good Shepherd'.

15 Halkin, *De biografie van Erasmus*, p. 188-205.

16 Notariële akte van de herroeping van Jacob Proost, 9 feb. 1522, in: *CDI*, 4, nr. 68, p. 88-95. Hoewel het proces door de Raad van Brabant en de officiaal van de Kamerijkse bisschop werd gevoerd, was het een voorzichtige *try-out* van de geplande op te richten 'inquisitie'. Frans van der Hulst werd gepolst om de leiding op zich te nemen. Fühner, *Religionspolitik Kaiser Karls V*, p. 219-224. Zie ook: Gregory, *Salvation at Stake,* p. 80.

17 Herroeping van Cornelius Grapheus en Nicolaus Buscoducensis, 28 apr. 1522, in: *CDI*, 4, nr. 77, p. 114.

18 Gregory, *Salvation at Stake,* p. 80.

19 Instructie van Karel V aan Frans van der Hulst, 23 apr. 1522, in: *CDI*, 4, nr. 86, p. 123-127.

dracht van Van der Hulst.[20] Ook de paus beklemtoonde dat de inquisiteur 'afgedwaalden' eerst moest proberen met de katholieke kerk te verzoenen door bemiddeling van geestelijken. De ketters moesten berouwvol zijn, de *venia* (het Latijnse woord voor billijke vergeving) met nederigheid aanvragen en niet in hun ketterij hervallen (relaps). Waren die voorwaarden vervuld, dan schonk de paus aan de klerikale gedelegeerden van de inquisiteur de macht om die berouwvolle ketters te absolveren.[21]

Zo valt te verklaren dat de augustijnen Hendrik Voes en Jan van Essen als *obstinate* ketters werden verbrand, terwijl dertien van hun medebroeders het lutherse geloof herriepen en zo aan de dood ontsnapten. In de ogen van de seculiere en geestelijke autoriteiten werd met die terechtstelling de kwaal letterlijk tot as herleid. Maar voor de overheid was iedere terechtstelling een politieke nederlaag. Het doel was de 'verbetering' van de ketter, niet een blinde machtsontplooiing. Bovendien probeerden katholieke machtshebbers te vermijden dat de executies een inspiratiebron werden voor gereformeerden.[22]

2. REPRESSIE OF GRATIE? HET JURIDISCHE VRAAGSTUK

De religieuze praktijk om ketters te bekeren had ook juridische implicaties. Ketters begingen zowel goddelijke als wereldlijke majesteitsschennis en vergrepen zich vooral aan de geldende ketterwetgeving.[23] De keizer kon zich dus genadig opstellen door gratie te verlenen aan gereconcilieerde ketters en de straffen voor hun daden kwijt te schelden.[24] Het vorstelijke gratierecht was de concrete uitdrukking van de antieke én renaissance topos van de genadige vorst (*clementia principis*) en de christelijk-humanistische invulling daarvan. De vorst maakte bovendien graag gebruik van dat prerogatief om andere justitiehoven buitenspel te zetten en zo de centralisatie in de hand te werken.[25] De vraag naar gratie kwam ook van onder uit, zowel voor fatale als niet-fatale misdrijven. Zo verzocht de gevangen Cornelius Grapheus in een Latijns klaaglied de keizerlijke genade om hem te ontdoen van alle verdenkingen van ketterij.[26] De discussie over gratie voor ketters was inherent aan de Reformatie en ontstond dus vóór 1529.[27]

Het juridische debat over gratie voor ketters bood eveneens de gelegenheid om de ketterwetgeving 'humaner' in te vullen. Die wetgeving was de meest concrete uiting van de repressie van dissidenten en de rechtlijnige verwerping van de Reformatie. Vele stemmen gingen op voor een afschaffing of op zijn minst een 'moderatie' van de geloofsplakkaten. Maar dat pleidooi vroeg om een politieke beslissing, terwijl het gratierecht in de praktijk soelaas kon bieden om onrechtvaardigheden te vermijden.[28] Vooral stedelijke of provinciale gerechtshoven

20 Het hoeft ons niet te verwonderen dat de paus geen voorbehoud maakte bij de lekenstatus van Van der Hulst: beide heren kenden elkaar sinds hun gezamenlijk verblijf aan Karels hof en hadden nog steeds contact. *Aud.*, inv.nr. 35; fol. 71-74: 'Mémoire mentionné dans ladite lettre de l'empereur du 4 février 1522' (nieuwe stijl 1523).

21 Benoemingsbreve van Adrianus VI voor Frans van der Hulst, 1 juni 1522, in: *CDI*, 4, nr. 136, p. 186-190.

22 Nicholls, 'The Theatre of Martyrdom'; Gregory, *Salvation at stake*, p. 3 en 74-94.

23 de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 161.

24 Zie de talrijke bijdragen van de Schepper, o.a. 'Het gratierecht', en Vrolijk, *Recht door gratie.*

25 de Schepper, 'Het gratierecht'.

26 Klaagdicht van Cornelius Grapheus, (omstreeks) 18 febr. 1522, in: *CDI*, 4, nr. 108, p. 151-156.

27 de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 161-167. Goosens, *Les inquisitions*, 1, p. 56 en Fühner, *Religionspolitik Kaiser Karls V.*, p. 212 meenden dat de discussie pas vanaf 1529 ontstond.

28 Vrolijk, *Recht door gratie*, p. 35; Goosens, 'Les grâces'.

vroegen gratie voor de 'gewone ketter', zowel uit humane motieven als vanuit een juridische competentiestrijd.

In principe was ketterij onderhevig aan het gratierecht door de gelijkschakeling van goddelijke en wereldlijke majesteitsschennis.[29] Maar het wettelijke kader voor individuele gratie aan ketters werd onder Karel V en onder Filips II voortdurend aangepast, zowel uit centralisatiedrang als uit angst voor misbruiken. Soms was gratieverlening voor ketters enkel gereserveerd voor de vorst en zijn Geheime Raad, andere keren mochten ook provinciale justitieraden gratie aan ketters verlenen. Soms was gratie enkel verboden voor wederdopers, soms zelfs voor alle ketters. Vooral onder Filips II werd de manoeuvreerruimte voor gratie aan ketters steeds kleiner.[30] Toch benadrukte Filips eveneens dat hij "niet zo onmenselijk was dat hij niet aan zijn onderdanen ketterij wou vergeven, niet alleen als prins tegenover zijn onderdanen, maar als vader tot zijn zoon".[31] Hij droeg bijvoorbeeld de provinciale hoven op voldoende tijd voor berouw te voorzien, alvorens een doodvonnis te vellen.[32]

Nauwgezet onderzoek heeft aangetoond dat gratie voor ketterij in de zestiende eeuw met regelmaat werd verleend, zelfs voor wederdopers. Ook Filips II vergaf vijf berouwvolle wederdopers, terwijl hij tezelfdertijd het pardon voor de anabaptisten beperkte.[33] De gratieverleningen aan ketters gebeurden vaak in strijd met het geldende wettelijke kader. Net zoals bij remissie voor doodslag, kreeg de sociaal geaccepteerde en niet opvallende onderdaan een pardon voor zijn religieuze misstap; ophefmakende ketters kwamen niet in aanmerking.[34] Volgens Brad Gregory bleef er in de praktijk steeds een 'willingness to release penitent heretics' bestaan.[35]

De reconciliatie met de katholieke kerk was een verplichte voorwaarde voor gratieverlening, maar vaak kwam daar ook nog een *amende honorable* bij. Die penitentie vond haar oorsprong in de middeleeuwse traditie om ook de verzoening met God, één van de geschade partijen, op symbolische wijze te bereiken.[36] De *amende honorable* bestond bijvoorbeeld uit het bijwonen van de mis, een openlijke herroeping, het branden van kaarsen of het dragen van boetekleren. Juridische en religieuze praxis waren dus nauw verweven.

In de toenmalige propagandastrijd werden die reconciliaties vaak als onwaarachtig afgeschilderd. Volgens de gereformeerde zijde vonden reconciliaties met de katholieke kerk uit opportunisme plaats (om een straf te ontlopen) of omdat het 'zwakke geslacht' de verleiding van de clerus niet kon weerstaan (een typisch vroegmodern genderdiscours). Die voorstellingen werken in de huidige historiografie nog door. Vanzelfsprekend minimaliseerden de gratieverzoeken de betrokkenheid bij de 'nieuwe religie'. Belanghebbenden stelden zich voor als 'verleid en bedrogen', weten hun misstap aan hun 'jeugdigheid' of aan

29 de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 161.
30 de Schepper, 'Entre compromis et répression'; idem, 'Repressie of clementie?'.
31 Brief Filips II aan Margaretha van Parma, 6 mei 1566: samenvatting in Theissen en Van Gelder (ed.), *Correspondance française,* I, 143. Volledige paragraaf geciteerd door: Goosens, *Les inquisitions*, I, p. 99.
32 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, p. 117.
33 Decavele, *De dageraad van de Reformatie*, I, p. 449.
34 Vrolijk, *Recht door gratie*, p. 276-302, in het bijzonder p. 300-302, nuanceert de these van de Schepper, 'Repressie of clementie'; Marnef, '*Verleid en bedrogen*'; Goosens, 'Les grâces'; Soen, *Geen pardon zonder paus*, p. 40-41.
35 Gregory, *Salvation at Stake,* p. 77.
36 Moeglin, 'Pénitence publique'; de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 163.

de beïnvloeding door hun echtgeno(o)t(e) of aan de listigheid van een bekwame predikant.[37] De onwaarachtigheid van de bekeringen is daarmee niet aangetoond: ook bij gratieverzoeken voor andere misdaden vond een dergelijk 'kleuringsproces' plaats. Als in de remissiebrieven de bekommernis om persoonlijke zaligheid opvalt[38], dan moet die drijfveer ook - althans gedeeltelijk - aan de basis van een reconciliatie met de katholieke kerk hebben gelegen. Bovendien onderzochten de Geheime Raad of de lagere justitieraden de 'oprechtheid' van de bekering minutieus. Ze kunnen daarbij enkele twijfelachtige zaken door de vingers hebben gezien, maar men mag toch veronderstellen dat de 'juristen' belang hechtten aan de fundamentele intentie van de vragende partij.

Het is dan ook veelbetekenend dat inwoners van de Nederlanden, zowel onder Karel V als onder Filips II, zich aan de risico's van een dergelijk geloofsonderzoek hebben onderworpen. Daarvoor konden ze overigens niet alleen bij gerechtshoven, maar ook bij geloofsonderzoekers terecht. De inquisiteurs aarzelden evenmin om zelfstandig reconciliaties door te voeren, zonder daartoe door de Geheime Raad te zijn opgeroepen. Inquisiteur Pieter Titelmans handelde zelfs tegen de keizerlijke ordonnanties door berouwvolle wederdopers vrij te laten.[39]

3. EEN STRENGERE WET MET EEN GENERAAL PARDON (1529, 1531)

Van meet af aan gingen stemmen op om die gratie niet alleen individueel, maar ook collectief te regelen via een 'generaal pardon'. In 1522 bijvoorbeeld vroeg de Haarlemse vroedschap aan de landvoogdes en tante van Karel V, Margaretha van Oostenrijk, een "generale abolitie" van de straffen voor ketters "om meerdere onaangenaamheden te vermijden".[40] Het Haarlemse bestuur pleitte dus voor een generaal pardon uit maatschappelijke overwegingen. In 1523 verdedigde Erasmus de maatregel op basis van dezelfde bedenkingen, maar ook vanuit algemeen religieuze beschouwingen. De humanist schreef aan paus Adrianus dat "het niet zonder nut zou zijn als men diegene die door propaganda of een uitwendige oorzaak op een dwaalspoor zijn gebracht, nog éénmaal vrijheid van straf, of nauwkeuriger, een amnestie voor alle vroegere misdrijven zou toestaan". Bovendien richtte hij zijn vraag niet alleen aan de wereldlijke machthebbers, maar vooral aan de paus zelf: "Als God, zoals wij denken, dag na dag alle dwalingen vergeeft, telkens wanneer de zondaar berouwvol over ze zucht, wat weerhoudt de plaatsbekleder van God er dan van hetzelfde te doen?"[41] Zoals vermeld, had de instructie van Van der Hulst uit 1522 een schikking in die zin: iedereen kon zich gedurende dertig dagen aanmelden om zich te reconciliëren met de katholieke kerk en keizerlijke gratie te krijgen.

37 Marnef, '*Verleid en bedrogen*', p. 74.
38 Vrolijk, *Recht door gratie*, p. 288 en 302.
39 Soen, *Geen pardon zonder paus*, p. 40-42; Decavele, *De dageraad*, p. 26.
40 Resolutie van de Haarlemse vroedschap, 22 juni 1522, in: *CDI*, 4, nr. 88, p. 128. De originele tekst luidt: "dat men dairomme aen myne genadighe vrouwe solliciteren soude een generale abolitie voir den ondersaten vanden lande om van den saicken van Luter ontlast te wesen ende meerder inconvenienten te scuwen".
41 Brief Erasmus aan Adrianus VI, 23 mrt. 1523: geciteerd bij Halkin, *De biografie van Erasmus*, p. 195-196.

Een dergelijk 'generaal pardon' behoorde niet meer tot het zuivere gratierecht, maar tot de politieke sfeer.[42] Een algemeen pardon hield een tijdelijke gunstmaatregel in voor een omlijnd collectief dat zich schuldig had gemaakt aan een misdrijf tegen de staat. Pas in de zeventiende eeuw kwam de term amnestie in gebruik, maar een generaal pardon was wel een soort embryonale amnestiemaatregel. Een 'generaal pardon' werd voornamelijk om politieke redenen uitgevaardigd, maar ook om als vangnet te fungeren voor een falende justitie[43] wanneer die het grote aantal delinquenten niet kon opvangen.[44]

Ook Margaretha van Oostenrijk en haar raad vonden het wenselijk een schikking voor een 'generaal pardon' in te lassen in het volledig nieuw geformuleerde ketterplakkaat van 1529 (voordien waren het Edict van Worms en toelichtingen per provincie in voege). In de tekst van het plakkaat stond te lezen dat de strengere wetgeving niet mocht verhinderen dat berouwvolle afvalligen opnieuw in de kerk werden opgenomen. De vorst wilde "niet de dood van zijn onderdanen … noch hun goederen, maar enkel het behoud van het geloof en de statuten (…) van de Heilige Kerk". De vorst, zijn landvoogdes en haar raad waren zich bewust van de verantwoordelijkheid om persoonlijk rekenschap af te leggen voor verloren gegane zielen.[45]

De onderdanen kregen - al naargelang de provincie - na de publicatie van het edict vijftien dagen tot zes weken de tijd om zich straffeloos met de katholieke kerk te verzoenen. Ze moesten zich eerst bij hun parochiepastoor en vervolgens bij de belangrijkste gerechtsofficier van de dichtstbijzijnde stad aanbieden. De toegestane collectieve gratie was dus een mengvorm tussen wetgeving (plakkaat) en rechtspraak (gerechtsofficier). Om misbruiken te voorkomen, werd de genade van de koning als een tweesnijdend zwaard gehanteerd: wie voordien genade kreeg maar 'herviel' (relaps), wachtte de gevreesde vuurdood (gewoonlijk kregen mannen de zwaardstraf, vrouwen werden veroordeeld tot de verdrinkingsdood).

Over de concrete resultaten van dat generaal pardon is niets gekend, al werkte het in zekere mate toch door in het politieke besluitvormingsproces. Het plakkaat van 7 oktober 1531 stelde opnieuw een gratietermijn voor berouwvolle ketters open.[46] Op 24 januari 1539 kreeg de grootbaljuw van Henegouwen, Filips van Croÿ, de toestemming om het generaal pardon van 1529 te verlengen. Maria van Hongarije, zus van Karel V en regentes na de dood van Margaretha, stond zeer positief tegenover de gratiemogelijkheden voor ketters.[47] In de toestemming stond te lezen dat de bestaande ketterwetgeving verhinderde dat zij die toevallig met ketterij in aanraking waren gekomen, terug in de schoot van de kerk konden worden opgenomen. De berouwvolle zondaar moest in Bergen voor de daartoe aangestelde officier verschijnen en daarna binnen de twee weken absolutie krijgen van de daartoe aan-

42 In de zestiende eeuw hield het gratierecht meerdere zaken in, maar meestal verwees de term naar de verschillende mechanismen waarmee de vertegenwoordigers van de soevereine macht genade konden bewerken in de rechtspraak.Vrolijk, *Recht door gratie*, p. 20-21.

43 Uitdrukking van de Schepper, 'Repressie of clementie', p. 350.

44 Vrolijk, *Recht door gratie*, p. 235-236. De vraag is terecht gesteld of die maatregelen wel tot het gratierecht behoorden: de Schepper, 'Repressie of clementie', p. 345-350. Voor Holland: Tracy, 'Heresy Law'. Voor Friesland: Woltjer, *Friesland*, p. 107-109. Voor Vlaanderen: Goosens, 'Les grâces'.

45 Gregroy, *Salvation at Stake*, p. 79.

46 In welke mate die plakkaten als principeverklaringen werden beschouwd, bewijst de gelijktijdige discussie in de collaterale raden over twee Friese gevangen ketters. Het Hof van Friesland kreeg toestemming om strafverzachting toe te kennen, zolang het maar naar buiten toe 'strengheid' tentoonspreidde. Woltjer, *Friesland*, p. 106.

47 Goosens, 'Grâces', p. 10-13; de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 167.

geduide geestelijken.[48] Het is niet geweten of dat generaal pardon daadwerkelijk werd afgekondigd. Twee auteurs zagen in die maatregel een 'kleinschalig experiment', om later voor de hele Nederlanden af te kondigen, maar hun interpretaties steunen op weinig bewijsmateriaal.[49]

4. HET 'ANABAPTISTENPARDON' VOOR HOLLAND, FRIESLAND EN VLAANDEREN (1534)

Terwijl in 1529 het generaal pardon pastoraal werd verantwoord, fungeerde het pardon voor anabaptisten in 1534 vooral als vangnet voor een falende justitie. Erasmus had in zijn pleidooi voor amnestie eveneens gewezen op de onmogelijkheid 'alle misleide gelovigen' te vervolgen. Maar door de explosieve groei van de wederdopers, die zich bovendien publiekelijk manifesteerden, werd die argumentatie steeds dwingender. Het grote aantal anabaptisten - arme lui die de gerechtskosten nauwelijks konden dragen - kon immers onmogelijk efficiënt worden vervolgd.

Aanleiding voor een nieuw pardon was het bezoek van een raadsheer van het Hof van Holland aan Maria van Hongarije in februari 1534.[50] Het Hof (dat zich voordien al mild had opgesteld in de verplichte kettervervolging) verklaarde geen voorbehoud te maken bij de veroordeling van andersgelovigen, maar wel bij de strafuitvoering van het grote aantal betrokkenen. De zogenaamde schuldigen toonden berouw, waren slechts een "simpel volk, misleid door kwade leiders" en wilden zelf "absolutie en gratie". Bovendien vreesden de Hollandse raadsheren ofwel een opstand, ofwel een (verdere) ontvolking van het gewest.[51] De verzachtende omstandigheden waren dus van menselijke, economische en politieke aard.

De regentes Maria van Hongarije en de collaterale raden stemden uiteindelijk toe in een 'anabaptistenpardon' voor zowel Holland, Vlaanderen als Friesland.[52] De wederdopers werden in het edict gekarakteriseerd als "arme simpele luyden", maar hun aantal kon tot "arger consequencien" leiden. Aangezien de regering niet "de dood of het goed" van die mensen zocht, zou ze "genaede prefereren voor strengheyt van rechte", behalve voor aanstokers of relapsen. Bart-Jan Spruyt zag in dat "conciliatory placard" een persoonlijk initiatief van de landvoogdes, die na haar aanstelling nog steeds affiniteit met de Reformatie zou hebben vertoond (Luther had een werkje opgedragen aan de jonge Maria).[53] Maria's optreden in 1534 kaderde evenzeer in de verzoeningsstrategie die inherent was aan de ketterproblematiek. Onder andere door de opvatting dat het pardon mislukt was, stemde zij in 1535 in met een bloedige repressie van de anabaptisten.

48 Fühner, *Religionspolitik Kaiser Karls V.*, p. 289.

49 Goosens, *Les inquisitions*, 1, p. 58; Fühner, *Religionspolitik Kaiser Karls V.*, p. 290.

50 Instructie voor Meester Abel van Couster om een generaal pardon voor Holland aan te vragen, 17 feb. 1534, in: Mellink (ed.), *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (voortaan *DAN*), 5, nr. 16. Cf. Tracy, 'Heresy Law', p. 298-299.

51 Gelijkaardige argumentatie te Antwerpen: Marnef, 'Tussen tolerantie en repressie', p. 189-213.

52 Keizerlijk plakkaat van gratie aan de wederdopers van Friesland, 31 mrt. 1534, in: *DAN*, 1, nr. 7, p. 11-12; keizerlijk plakkaat van gratie aan de wederdopers van Vlaanderen, febr. 1534: citaten in Fühner, *Religionspolitik Kaiser Karls V.*, p. 270, noot 396.

53 Spruyt, 'En bruit d'estre bonne luteriene', p. 295 en 306.

Het seculier generaal pardon vereiste vanzelfsprekend de medewerking van de geestelijke autoriteiten.[54] In Amsterdam werd de succesvolle prediker Cornelis van Naarden aangetrokken om herdoopten tot herroeping van hun geloof aan te sporen en om gebruik te maken van de keizerlijke gratie. Op 10 mei 1534 vond een processie met 36 berouwvolle herdoopten plaats, terwijl de stad zelf verstoord werd door de toeloop van wederdopers die naar het anabaptistische Münster wilden. De berouwvollen liepen blootshoofds en barrevoets in witte linnen kleren (wit was de kleur voor penitentie) en met een waskaars in de hand. De openbare boetedoening moest de anderen tot bekering aansporen.[55]

Recentelijk kon Marjan Vrolijk voor dat pardon (en zijn verlengingen) maar liefst 483 gratieverleningen aan Hollandse wederdopers documenteren. Dat is opmerkelijk, want eerder gaf James Tracy slechts 15 personen op voor het pardon in Holland - althans voor de eerste verzoeningstermijn - en Aline Goosens vond voor Vlaanderen helemaal geen informatie terug.[56] De maatregel kreeg dus in Holland een faire respons, al vonden vele reconciliaties slechts na de aanhouding plaats. Bovendien werd het pardon tweemaal verlengd voor Holland en Friesland, terwijl gelijktijdig de opsporing van hardleerse ketters plaatsvond. Ook wie na het afsluiten van de gratietermijn nog berouw toonde, had een grote kans op verschoning.[57]

De betrokkenheid van sommige gereconcilieerden in de anabaptistische ongeregeldheden in Oldeklooster, Amsterdam en Friesland leidde tot ontgoocheling bij de beleidsmakers. Maria van Hongarije en de collaterale raden, maar ook de gouverneur van Holland, verweten het Hof van Holland de foute strategie te hebben gekozen, waarop dat bitter repliceerde dat het pardon een gezamenlijke beslissing was geweest.[58] De repressie verscherpte en op de strafverzachtende maatregel kwam een vloek te liggen. Het pardon kon voor sommigen inderdaad de mogelijkheid tot een 'way of lying' of een 'method of survival' hebben gecreëerd.[59] De 'bekering' naar aanleiding van een pardon bestond in ieder geval uit een "complex matrix of religious, political and economic factors".[60] Maar de ongunstige evaluatie van het pardon - waarvan men voordien alle heil verwachtte! - is een constante in dat en de volgende voorbeelden. De berichten over misbruiken zijn daardoor sterk in de verf gezet, terwijl het belang van de verzoeningsmaatregelen misschien ondergewaardeerd bleef. Het generaal pardon was in ieder geval slechts een tijdelijke uitzondering op de vervolging van anabaptisten.

54 Al werden de anabaptisten vooral als verstoorders van de openbare orde en niet als ketters bestempeld: Tracy, 'Heresy Law', p. 293.
55 Mellink, *Wederdopers*, p. 109.
56 Goosens, 'Les grâces', p. 10.
57 Vrolijk, *Recht door gratie*, p. 280-284. Cf. de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 174.
58 Tracy, 'Heresy Law', p. 298-300.
59 Zagorin, *Ways of Lying;* Waite, 'Staying alive'.
60 Marnef, 'Protestant Conversions', p. 46.

5. INQUISITEURS PLEITEN VOOR EEN GENERAAL PARDON (FRIESLAND 1554)

2. Franciscus Sonnius was een belangrijke figuur voor het zestiende-eeuwse katholicisme. Na het bijwonen van het Concilie van Trente, werd hij als inquisiteur aangesteld. Zeventiende-eeuwse gravure. [Leuven, K.U.Leuven, Centrale bibliotheek]

Twintig jaar later waren twee inquisiteurs, Franciscus Sonnius en Herman Letmatius, de pleitbezorgers van een generaal pardon voor Friesland.[61] Beide inquisiteurs waren uitgezonden om de werking van het Hof van Friesland te controleren. Maria van Hongarije had dat Hof reeds aangemaand de gratiewetgeving niet te ruim te interpreteren. Ze verdacht de Friese raadsheren ervan wetten uit het Heilig Roomse Rijk toe te passen om wederdopers te gratiëren. Haar ontgoocheling over valse reconciliaties klonk in die vermaning door: wederdopers probeerden enkel hun straf te ontlopen onder het mom van "penitentie ende leetwesen", maar ze keerden daarna terug tot hun "dwaling", zoals men "bij experientie" had ondervonden.[62]

In die context was het des te opmerkelijker dat de twee inquisiteurs na hun eerste verkenningsreis als remedie een generaal pardon aan de landvoogdes zouden suggereren.[63] Volgens hen waren onder de grote groep ketters "slechts weinigen die 's nachts de zaden van dwalingen zaaiden". Voor het merendeel van de ketters bracht de "strengheid van de justitie" geen oplossing. Het grote aantal gereformeerden en het gebrek aan informatie over de meeste betrokkenen (van arm allooi) verhinderden bovendien een doeltreffende procesvoering. De inquisiteurs meenden dat de menigte vergiffenis moest krijgen; slechts enkelen hadden een "afschrikwekkend voorbeeld" (*horribile exemplum*) nodig. Hun voorstel beoogde slechts de "vrede, gehoorzaamheid aan de prins en de rust van de verloren zielen". Letmatius en Sonnius stelden dus een *venia* voor, waarbij zij zonder tussenkomst van de seculiere instanties de penitentie zouden opleggen. De inquisiteurs zelf zouden vermijden dat lichtzinnig met de mogelijkheid tot pardon werd omgesprongen. Maria van Hongarije gaf haar toestemming, al wou het Hof van Friesland toch een controle op de absoluties door de inquisiteurs.[64]

Het keizerlijke plakkaat dat op 18 juni werd afgekondigd, herhaalde de reeds gekende topos van de grote menigte verleid "deur simpelheyt, onbehoirlicke curieusheyt, verleydinge ende persuasie van eenige valssche leerders ende ketters". Opnieuw werd in het edict gespecificeerd dat de geloofswetgeving gratie verbood aan ketters "tot welcke versoeninge nochtans zij ende vele andere heymelick geïnfecteerde zijnde". De berouwvollen kregen 50 dagen om zich bij de inquisiteurs te melden en hun penitentie te volbrengen. Ook verboden boeken konden worden ingeleverd om door de inquisiteurs te worden verbrand. Over de termijn was nog discussie geweest. Sommigen dachten dat 40 dagen voldoende waren, anderen opteerden voor 60 dagen. Maar Sonnius meende dat Friesland klein genoeg was om uit naburige dorpen naar Leeuwarden te reizen en koos voor 50 dagen.

61 Sonnius (1506-1576), die als theologisch adviseur de eerste en tweede zitting van het Concilie van Trente bijwoonde, was vanaf 1545 in Holland en tussen 1549 en 1551 in Gelre werkzaam als inquisiteur. Reeds tijdens die missies had hij getoond dat hij niet zozeer op straffen, dan wel op bekeren uit was. Sonnius werd de eerste bisschop van 's-Hertogenbosch en vervolgens van Antwerpen. Letmatius, vicaris-generaal van het bisdom Utrecht, zette zich eveneens in voor een hervorming van de kerk. Goossens, *Franciscus Sonnius.*

62 Brief Maria van Hongarije aan Hof van Friesland, 31 aug. 1558, in: *DAN*, 7, nr. 25, p. 38-39.

63 Voorstel Sonnius en Letmatius, april 1554, in: *DAN*, 7, nr. 28, p. 41-45.

64 Brief Hof van Friesland aan Maria van Hongarije, 3 mei 1553, in: *DAN*, 7, nr. 29, p. 45-49.

Dit keer gebeurde het schenken van absolutie niet zomaar door de dorpspastoor of een daartoe aangewezen geestelijke. De inquisiteurs voerden de reconciliaties zelf door, op basis van hun formele pauselijke machtiging om ketters absolutie te schenken.[65] Tijdens hun opdracht bleven Letmatius en Sonnius toch twijfels koesteren over de uitgebreidheid van hun bevoegdheden. Daarom vroegen ze de landvoogdes en de hoofdvoorzitter van de Geheime Raad, Viglius, om raad. De inquisiteurs hadden probleemloos gratie geschonken aan mensen die dertien jaar buiten Friesland hadden gewoond en wilden terugkeren. Ze twijfelden echter of daarvoor ook Friese ballingen, ontsnapten of deelnemers aan de anabaptistische bestorming van Oldeklooster (1535) in aanmerking kwamen. Wat met de man die voor eeuwig uit Brabant verbannen was, maar in Friesland steeds de mis had bijgewoond? En als het antwoord niet voor het einde van de termijn kwam, mochten de inquisiteurs dan rekening houden met de datum van de aanvraag?[66] Het antwoord van de landvoogdes was mild, haast alle gevallen kregen gratie. De verbanningen mochten worden opgeheven, behalve voor diegenen die niet uit Friesland afkomstig waren. De stelregel bleef: wie gratie ontving, moest oprecht en "ernstelick" zijn. Enkel zij die bij de anabaptistische *raid* op de abdij van Oldeklooster betrokken waren, moesten "openbaer beternisse" doen.[67]

Letmatius en Sonnius konden op weinig medewerking voor hun pardon rekenen. De inquisiteurs werden geconfronteerd met hervormden die volgens hen 'foute' informatie over het pardon verspreidden en de oprechtheid van de keizerlijke genade in vraag stelden. Daarom besloten ze maar zelf van dorp tot dorp te trekken om juiste informatie te verstrekken. Ze verklaarden in preken "de genadigheid, het geloof, de oprechtheid en vroomheid van de keizerlijke majesteit in zijn optreden tegenover Friesland".[68]

Uiteindelijk voerden de inquisiteurs 90 reconciliaties door. Niemand kreeg lijfstraffen, maar de inquisiteurs waren wel tamelijk streng in de voorwaarden van hun penitentie: sommigen moesten zelfs hun hele leven boete doen. Er heerste bij de inquisiteurs vooral ontgoocheling dat er maar zeven van de gevangen ketters gratie hadden aangevraagd.[69]

Het pardon van de inquisiteurs bleek een matig succes te boeken, ondanks de propaganda van gereformeerde zijde tegen de maatregel. Die tegenpropaganda toont trouwens aan dat er gevreesd werd voor een mogelijk succes. Volgens Woltjer waren de gereconcilieerden vooral mensen die reeds met het anabaptisme hadden gebroken en niet meer ondergedoken wilden leven.[70] Voor de aanvragers bleek de opname in de gemeenschap inderdaad belangrijk. Die mensen schrokken er niet voor terug zich 'in het hol van de leeuw' te wagen of terug te keren uit verre oorden. Zou hun reconciliatie dan zo geveinsd zijn? Sonnius en Letmatius meenden van niet. Ze zullen daar ook persoon-

65 Keizerlijk plakkaat van gratie voor Friesland, 28 mei 1554 (afgekondigd op 18 juni 1554), in: *DAN*, 7, nr. 32, p. 51-57.
66 Sonnius en Letmatius aan Maria van Hongarije, 12 juli 1554, in: *DAN*, 7, nr. 34, p. 55-57.
67 Brief Maria van Hongarije aan Letmatius en Sonnius, 16 aug. 1554, in: *DAN*, 7, nr. 35, p. 58-61.
68 Sonnius' verslag van zijn inquisitiereis: Van Heel, 'Eene inquisitiereis', p. 230-245; deels in *DAN*, 8, nr. 39, p. 67-75.
69 Sonnius gaf niet op hoeveel gevangenen er waren en dekte zich in door zich onzeker op te stellen over dat aantal. *DAN*, 8, nr. 39, p. 67-75.
70 Woltjer, *Friesland*, p. 115-116.
71 Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, p. 129.
72 Soen, 'C'estoit comme songe', p. 318-322; volledige verwijzingen, in: Soen, *Geen pardon zonder paus!*

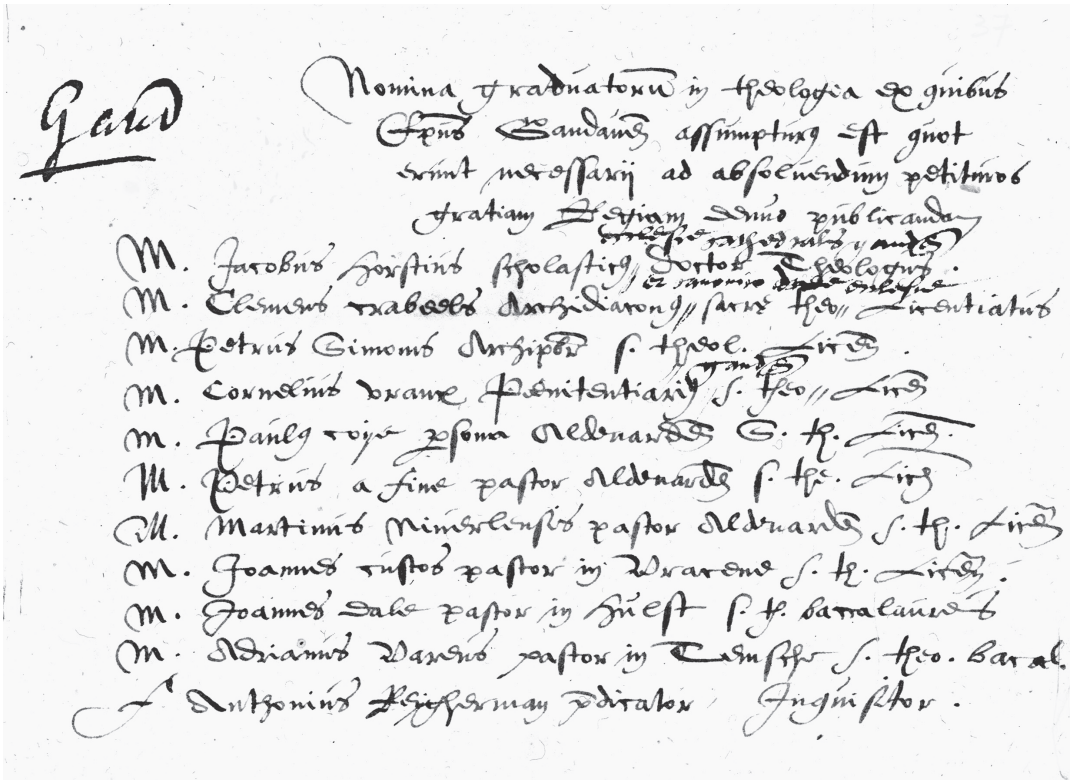

3. Op vraag van Alva stelden de bisschoppen lijsten op met personen die zij geschikt zagen om de reconciliatie door te voeren. Deze lijst dateert van april 1572 en bevat de namen van diegenen die Michaël Baius, professor theologie en inquisiteur-generaal voor de Nederlanden, formeel met de macht tot absolutie van ketterij moest bekleden. [Leuven, K.U.Leuven, Archief: *Documenta autographa*, fol.37]

lijk op toegezien hebben en de strenge penitentie bood de kans op een 'verbeterde' levenswijze van de gereconcilieerden. In ieder geval beantwoordde het initiatief van de inquisiteurs aan een reële wens van een (al dan niet klein) deel van de Friese bevolking.

6. Bisschoppen werken mee aan het generaal pardon onder Alva (1570, 1572)

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw groeide het aantal reformatiegezinden in de Nederlanden zienderogen, vooral onder invloed van calvinistische predikanten. De Beeldenstorm in 1566 was in meer dan één opzicht een soort *acte de présence* van snel gegroeide 'kerken onder het kruis'.[71] Om de toestand na het iconoclasme te pacificeren, stelden meerdere provinciegouverneurs een generaal pardon voor, omdat de justitie in geen geval het grote aantal majesteitsschenders aankon. Het idee om met een generaal pardon de opstandige edelen te verzoenen bestond reeds, maar door de Beeldenstorm veranderde de politieke dynamiek.[72] Nu ging het erom de vele 'onschuldigen' die bij de hagenpreken 'uit nieuwsgierigheid, dwaasheid of jeugdigheid' aanwezig waren geweest, een schone lei te bezorgen.

In Spaanse regeringskringen huiverde men voor een te lichtzinnige toepassing van een generaal pardon, vooral uit vrees dat het de koninklijke autoriteit zou aantasten.[73] Bovendien vonden sommige leden uit de omgeving van de koning dat zonder pauselijke interventie geen gratie aan beeldenstormers kon worden geschonken (de pauselijke ambassadeur in Madrid bleef daar trouwens tot vervelens toe op hameren). Sonnius en Letmatius hadden in 1554 de absoluties uitgesproken op basis van hun pauselijke competentie als inquisiteur, maar Filips wou een aparte pauselijke autorisatie als "de oorsprong en het fundament" (*el origen y el fundamento*) van een koninklijk pardon voor de Nederlanden.[74]

Na de komst van Alva en vooral na de talrijke veroordelingen door de Raad van Beroerten, klonk de vraag naar een generaal pardon steeds luider. Ondertussen was de onrust uitgemond in een heuse opstand onder leiding van Willem van Oranje. Hoewel ook de 'loyale oppositie' niet afliet om gratie en clementie te bepleiten, schoven vooral clerici een generaal pardon als oplossing naar voren. Het waren meer bepaald François Richardot, bisschop van Atrecht en begaafd redenaar, en de aartsbisschop van Kamerijk, Maximilien de Berghes, die dat thema persoonlijk bij Alva aankaartten.[75] Richardot vergeleek zijn positie als bemiddelaar voor clementie met die van Chrysostomos en Augustinus, die bij de Romeinse keizers genade afsmeekten.[76]

De bisschoppen verdedigden hun vraag om een pardon op verschillende manieren. Volgens Maximilien Morillon, vicaris-generaal van de 'verbannen' aartsbisschop van Mechelen, Granvelle, zou een generaal pardon vooral de clerici "en bonne opinion vers les layz" (in goed daglicht bij de leken) brengen. Bovendien waren vele veroordeelden 'slechts' bij de *presches* aanwezig geweest. Bij hun terechtstelling bleek hun oprecht geloof: ze smeekten om Gods genade, wilden enkel door hun eigen pastoor worden berecht en vroegen of voor hen het paternoster en Ave Maria konden worden gebeden. Verdere terechtstellingen zouden volgens de vicaris-generaal al te veel zielen verloren doen gaan.[77]

De bisschop van Roermond, Wilhelmus Lindanus, onderstreepte meerdere keren de noodzaak van een pardon om het katholieke geloof te sterken. Hij haalde het voorbeeld aan van een zekere George die in Weert was gevangengezet. Die man had de bisschop op zijn knieën beloofd alles goed te maken door zijn vrouw te bekeren en zijn kinderen te laten dopen. Lindanus meende dat de man een goed voorbeeld zou zijn om ook andere gevangenen te bekeren. Hij verwees expliciet naar het voorbeeld van het Friese pardon dat 'zovelen'(!) terug tot de katholieke kerk had gebracht. Desnoods wou Lindanus zelfs instemmen met "certaines conditions de penitence" (enkele voorwaarden van penitentie) voor zijn ambtsgebied, alleen in plaats van een generaal

73 Soen, 'C'estoit comme songe'.

74 *Secretaría de Estado* (voortaan *SE*), inv. nr. 910, fol. 102: brief Filips II aan Granvelle, 12 mei 1569; uitgave van Spaanse tekst en Franse vertaling in: Poullet (ed.), *Correspondance de Granvelle* (voortaan *CGr*), 3, p. 576 of samenvatting in Gachard (ed.), *Correspondance de Philippe II* (voortaan Gachard, *CPhII*), 2, p. 90.

75 Onder de clerici stonden Richardot en de Berghes in ieder geval niet alleen. De Mechelse aartsbisschop Antoine de Granvelle en zijn vicaris-generaal Maximilien Morillon, de Gentse bisschop Cornelius Jansenius, de Naamse bisschop Antoine Havet en zelfs de bisschop van Luik waren voor de maatregel te vinden. De Munck, 'Cornelius Jansenius', p. 86. Morillon aan Granvelle, 10 jan. 1569, in: Poullet, *CGr*, 3, p. 447; 29 jan. 1569, in: ibid., 3, p. 454.

76 Morillon aan Granvelle, 9 jan. 1569, in: Poullet, *CGr*, 3, p. 434; 10 jan. 1569, in: ibid., 2, p. 447; 16 jan. 1569, in: ibid., 3, p. 447.

77 Morillon aan Granvelle, 9 jan. 1569, in: Poullet, *CGr*, 3, p. 434; 23 jan. 1569, in: ibid., 3, p. 451; 29 jan. 1569, in: ibid., 3, p. 454.

pardon voor de hele Nederlanden. Begin 1570 herhaalde Lindanus zijn argumentatie: de geestelijkheid wou voor het volk een publieke akte van penitentie (*publicque misericorde* en *penitence publique*) organiseren om berouwvolle ketters opnieuw met God en de koning te verzoenen. Volgens hem vroegen niet alleen de bisschoppen, maar alle 'goede katholieken' om een generaal pardon.[78]

Door allerlei vertragingen werd het pardon pas op 16 juli 1570 afgekondigd. De bisschoppen zouden een centrale rol krijgen toebedeeld in de uitvoering ervan. Ze werden Alva's belangrijkste raadgevers bij het uitwerken van de proclamatieplechtigheid. Richardot kreeg de opdracht het gelegenheidssermoen voor het pauselijke en koninklijke pardon te verzorgen. Hij schetste het beeld van illustere voorgangers. Paus Pius V wou door zijn brede gratie als goede vader zijn verloren kinderen terugbrengen, zoals de heilige Martinus, Augustinus en paus Leo de Grote dat elk op hun manier hadden gedaan. Filips II wou door een matiging van de wetten tonen dat hij het 'arme volk' wou terugbrengen, in de mening dat goedheid meer opbracht dan een eeuwig bloedvergieten. Vóór hem hadden Keizer Constantijn en Theodosius bewezen dat een dergelijke houding loonde.[79]

Het pauselijke pardon van Pius V was ruim opgevat: iedereen kwam in aanmerking. Het koninklijke pardon daarentegen sloot belangrijke categorieën uit (leiders van de Beeldenstorm, leden van consistories, bannelingen …). Toch waren de instructies nauwgezet voor de clerici die op basis van het pardon van Pius V ketters mochten absolveren: berouwvollen (geen relapsen) moesten eerst hun ketterse overtuigingen afzweren en vervolgens een eed afleggen op de *Professio Fidei*, de geloofsbelijdenis van het Concilie van Trente. Vooral de afvallige priesters werden in het vizier genomen: hun reconciliatie moest publiekelijk gebeuren om het schandaal (*scandalum*) weg te nemen.

Het pardon werd uiterst slecht ontvangen. Velen meenden dat de talrijke uitzonderingen het 'generaal' pardon inhoudsloos maakten. Alva's harde houding in verband met de tiende penning stond bovendien de politieke verzoening in de weg. De verplichte katholieke reconciliatie viel zeker niet overal in goede aarde en kwade tongen fluisterden dat het pardon niets anders was dan 'de Spaanse inquisitie'. Er werd ook een spotlied op het pardon gemaakt, waarbij de maker enkel 'een pardon van God verwachtte'. Toen Alva na het verstrijken van het pardon opnieuw terechtstellingen voor het geloof uitvoerde, bleek dat het generaal pardon slechts een tijdelijke verzoeningsmaatregel was geweest.

De bisschoppen bleven echter bijzonder positief staan tegenover de maatregel, ongeacht het luide gemopper over de vorm van het pardon. De meesten ondernamen zelf reizen om het generaal pardon te promoten. De berouwvollen kregen, tegen een som geld, een 'perdonbriefken'

78 *Geheime Raad,* inv.nr. 1131 (bisdom Roermond), los stuk: Lindanus aan Alva, 30 jan. 1569 (n.s. 1570); *Aud.*, inv.nr. 1413/2, los stuk: anoniem stuk aan Alva (s.d.); maar waarschijnlijk van Lindanus, eind 1569.

79 Richardot, *Sermon*. Zie ook Janssens, '*Super-excellat*'.

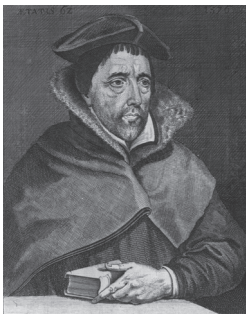

4. De Leuvense theoloog en inquisiteur-generaal Michael Baius. Zeventiende-eeuwse prent. [Leuven, K.U.Leuven, Centrale bibliotheek]

mee, waarop de gereformeerde zijde de geldzucht van sommige kanunniken laakte.[80] De opgelegde penitenties verschilden: in Doornik was het een som geld aan de armen, in Gent het bijwonen van een aantal hoogmissen, in 's-Hertogenbosch een publieke belijdenis van het katholieke geloof.[81] Guido Marnef toonde aan dat het generaal pardon vooral op de afzwering van ketterse opvattingen gericht was, terwijl er geen parallel 'hervormingsprogramma' voor de zielzorg bestond.[82] Toch was de instructie voor de *subdelegati* en de penitentie een beperkte vorm van zielzorg om de politieke maatregel te ondersteunen.

De bisschoppen beriepen zich bovendien ook op de goede resultaten, hoewel de verwachte maatschappelijke pacificatie niet plaatsvond. Franciscus Sonnius, intussen bisschop van Antwerpen en bijgevolg goed vertrouwd met de inzet van een pardon, maakte gewag van 14.128 reconciliaties in Antwerpen en 17.862 met het omliggende land erbij. De vicaris-generaal van Mechelen, Morillon, zette op 10 november 1570 de teller voor het aartsbisdom op 10.906 verzoenden. De bisschop van Brugge noteerde 4.000 reconciliaties en de bisschop van Doornik telde er 28.385.[83] Een Doornikse kroniekschrijver zag in het pardon zelfs het einde van de troebelen.[84]

Toch waren er ook die dat generaal pardon 'misbruikten'. Sommige bisschoppen meenden dat het vooral 'onschuldigen' waren die van het pardon genoten (zij die uit nieuwsgierigheid hagenpreken bijwoonden) en dat weinig gereconcilieerden 'echte' ketterse opvattingen hadden aangehangen. Sommige gereconcilieerden wilden toch weer het calvinistische avondmaal bijwonen. De synode van Emden (1571) gebood de lokale kerkenraden een verzoenende houding aan te nemen tegenover die 'pardonisten'.[85] Beide partijen namen dus een gelijkaardige houding aan tegenover de middengroepen.

Toen de koning in 1572 een erfgenaam kreeg (het zoontje stierf later), besloot hij als gunst het pardon met drie maanden te verlengen. Op Pinksterdag 1572 werd dat gepubliceerd, maar hernieuwde oorlogsmanoeuvres na de inval van de geuzen op Den Briel bemoeilijkten de uitvoering ervan.

Dit keer vroeg de koning geen nieuw pauselijk pardon aan, maar werd in extremis een beroep gedaan op de pauselijke absolutiemacht van de enige nog in leven zijnde inquisiteur-generaal, de Leuvense koninklijke professor in de theologie Michael Baius. Uit Baius' dossier weten we wie als *subdelegatus* absoluties kon uitvoeren. In het aartsbisdom Kamerijk werd de absolutie vooral door de kapittelkanunniken en landdekens uitgevoerd, soms door stedelijke parochiepriesters en reguliere geestelijken. In het aartsbisdom Mechelen deed men bijna uitsluitend een beroep op seculieren, terwijl in Utrecht - waar relatief gezien veel minder *subdelegati* werden afgevaardigd - de klemtoon lag

80 *Fonds de Coriache*, inv. nr. 1, fol. 125: *Instructio delegatis et subdelegatis danda*, 1570.
81 De le Barre en Soldoyer, *Mémoires*, p. 280; Van Campene, *Dagboek*, p. 279; Van Alphen, *Kroniek*, p. 25.
82 Marnef, 'Protestant Conversions', p. 30.
83 *SE*, inv.nr. 545, fol. 105: Sonnius aan Filips II, 15 okt. 1570; *Aud.*, inv.nr. 271, fol. 255: Metsius aan Alva, nov. 1570; Ibid., inv.nr. 1.718/2 (map K), los stuk: d'Oignies aan Alva, 20 okt. 1570; Ibid., inv.nr. 271, fol. 256: Morillon aan Alva, 30 nov. 1570.
84 De le Barre en Soldoyer, *Mémoires*, p. 364.
85 Marnef, *Antwerpen*, p. 188-189.

op de franciscanen en dominicanen.[86] Over de gereconcilieerden is ditmaal niets geweten, maar de geschiedschrijver Pieter Bor schreef later dat de verlenging van het algemeen pardon in 1572 vooral door pastoors en predikanten was verspreid.[87]

7. EEN TEGENVALLEND GENERAAL PARDON ONDER REQUESENS (1574)

De hoop op een generaal pardon bleef echter bestaan, vooral omdat men de mislukking van een generaal pardon onder Alva weet aan de eindeloze vertragingen en de talrijke uitzonderingen. Ondertussen was de Opstand in Holland en Zeeland geëscaleerd, waarbij een groot aantal steden in handen van de 'rebellen' was gevallen. Een generaal pardon moest nu de rebelse steden tot loyaliteit bewegen, eerder dan reconciliaties bewerken.

Al werd het plan voor een generaal pardon nu vooral door politieke motieven ingegeven, toch bleef de religieuze onderbouw belangrijk. Dat kwam niet in het minst door de nieuwe landvoogd don Luis de Requesens, die als Spaans ambassadeur in Rome in 1570 het pardon bij Pius V had aangevraagd. In de Nederlanden twijfelde men of een soortgelijk pauselijk pardon wel nodig was, en of men niet, zoals in 1572, de competentie van bisschoppen en inquisiteurs kon inroepen. Maar Filips II droeg zijn ambassadeur in Rome op bij paus Gregorius XIII aan te dringen op een nieuwe breve.[88] Gregorius wou echter verder gaan dan Filips II en meende dat het pardon geen effect zou hebben als men Willem van Oranje of andere rebellenleiders geen vergeving schonk. Hij moest zich echter bij de wens van de koning neerleggen.[89]

Het koninklijke pardon dat Requesens op 6 juni 1574 publiceerde, was minder restrictief opgevat dan het vorige: er werden enkel nog personen uitgezonderd (in plaats van categorieën). Bannelingen kregen de mogelijkheid terug te keren en hun geconfisqueerde goederen op te eisen. Vooral die laatste groep lijkt zich in 1574 te hebben gereconcilieerd. Het aantal bekeerlingen lag veel lager dan bij het pardon van 1570: wij konden 484 reconciliaties documenteren[90], maar het waren er zeker meer.

Uit de bewaard gebleven lijsten van gereconcilieerden, opgesteld door stadsmagistraten, blijkt dat de typering van die gereconcilieerden steeds overeenstemde met het sociaal-economische profiel van de stad in kwestie. Een representatief deel van de verschillende lagen van de bevolking ging dus in op het koninklijke aanbod. Uit het rapport van Amersfoort blijkt dat onder het volk druk werd overlegd over het al dan niet aanvragen van pardon. Er heerste vooral grote onduidelijkheid

86 Zie het dossier in *Documenta Autographa*. [Afb. 3] Zie Roegiers, 'Archiefbescheiden of bibliotheekmateriaal'. Opgave van de stukken in Soen, *Geen pardon zonder paus*, bijlage I.

87 Bor, *Oorsprongk*, 1, p. 322. Pieter Bor schreef zijn beschrijving van de 'Nederlandse oorlogen' vanaf 1591, in 1595 was een eerste versie klaar, in 1603 een herziene versie.

88 *Aud.*, inv.nr. 1.177/5, los stuk: *Vergelijking van de vier teksten van het pardon en de twee bijhorende instructies* (s.d., 1574); *SE*, inv.nr. 561, fol. 139-140: Filips II aan Requesens, 10 mrt. 1574, samengevat in Gachard, *CPhII*, 3, p. 33; *Fonds de Coriache*, inv.nr. 1, fol. 117: *Supplicatio secundae condonationis*, 1574, getranscribeerd in opdracht van aartsbisschop Hovius op fol. 118 en fol. 122.

89 *SE*, inv.nr. 558, fol. 33/1: Juan de Zuñiga aan Requesens, 1 mei 1574, of samengevat in Gachard, *CPhII*, 3, p.67.

90 Op basis van lijsten uit archief *Raad van Beroerten* en informatie uit kronieken, zie Soen, *Geen pardon zonder paus*, hfst. 8.

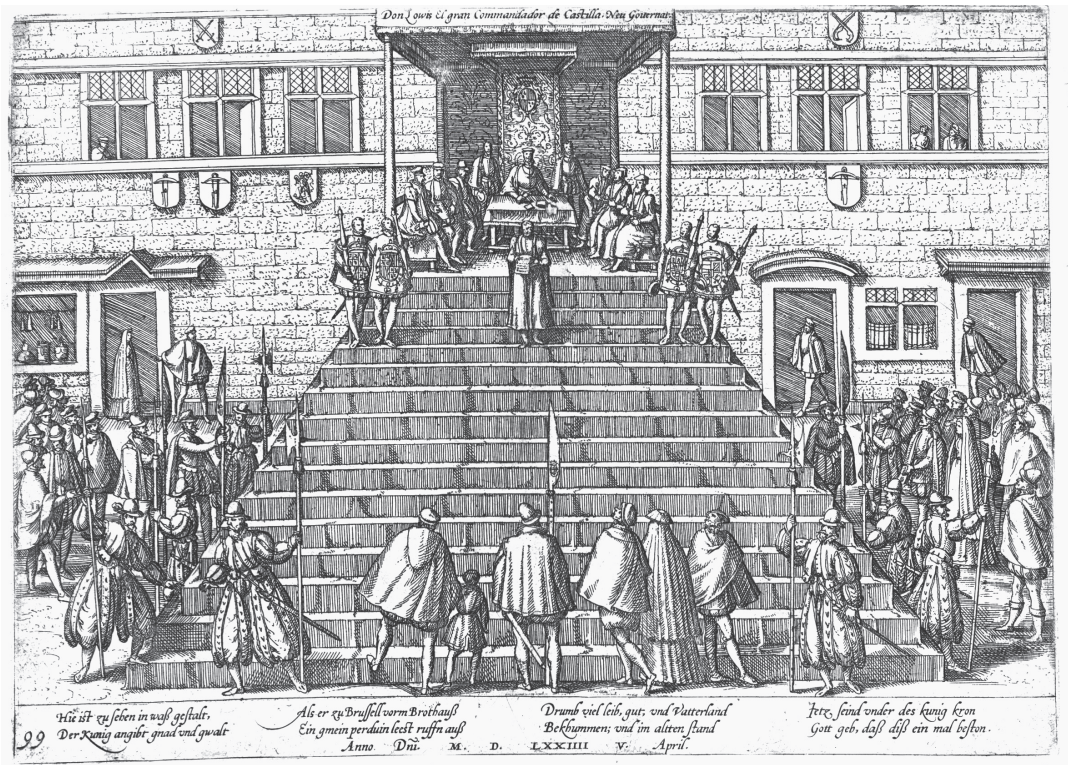

5. Afkondiging van het generaal pardon in Brussel op 6 juni 1574. (De datum op de prent, nl. 5 april is de datum van de uitvaardiging van het pardon in Madrid en niet van de publicatie door Requesens.) Ditmaal zit de landvoogd don Luis de Requesens op de troon. Hogenberg spot met deze prent nogmaals met de manier waarop de koning zijn genade afwisselt met geweld. [Leuven, K.U. Leuven, Centrale bibliotheek]

over de termijn en de voorwaarden. In sommige gevallen gebeurde de reconciliatie onder druk: schout en pastoor deden gezamenlijk huisbezoeken om het pardon te promoten.[91]

Het pardon van Requesens werd uiteindelijk slechter onthaald dan dat door Alva afgekondigd. Requesens gaf openlijk toe dat er onoprechte reconciliaties hadden plaatsgevonden; vicaris-generaal Morillon meende dat het pardon er enkel voor had gezorgd dat diegenen "die 10.000 vermetelheden" begingen, waren teruggekeerd. Dit keer had de vicaris-generaal geen goed woord over voor de maatregel.[92]

Het generaal pardon bracht geen verandering in de politieke situatie. Toen Requesens onverwacht stierf, namen de Staten-Generaal zelf het initiatief om een vredesverdrag uit te werken. Die Pacificatie van Gent (1576) kondigde een seculier pardon af: de misdaden werden vergeven, maar een verplichte katholieke reconciliatie was niet nodig. De vraag naar 'pardon' bleek dus politiek en niet religieus gemotiveerd.

De opvolger van Requesens, don Juan, worstelde sterk met de inhoud van die Pacificatie. Hij gunde de rebellen noch een politiek, noch een religieus pardon. Het generaal pardon dat hij in januari 1578 publiceerde, net voor de slag bij Gembloers, was vooral een waarschuwing voor wie zich niet overgaf. Er werden geen begeleidende maatregelen voor de reconciliatie van ketters afgekondigd. Het pardon had overigens bitter weinig succes.[93]

91 *Raad van Beroerten*, inv. nr. 3, fol. 227: lijst gereconcilieerden Amersfoort.

92 Morillon aan Granvelle, 19 juli 1574, in: Piot, *CGr*, 5, p.159.

93 Soen, 'Jan van Noircarmes'.

8. DE RECONCILIATIETERMIJNEN VAN ALEXANDER FARNESE (1580-1590)

Vooral don Juans opvolger, Alexander Farnese, wou zich als gouverneur clement opstellen en zo vertrouwen wekken bij de inwoners van de Nederlanden. Hij kondigde geen 'generaal pardon' meer af voor de Nederlanden in hun geheel, maar hij schonk gul gratie en pardon aan provincies, steden, instellingen en edelen.[94]

In tegenstelling tot zijn voorgangers, dwong hij de inwoners van overwonnen steden niet meteen tot het katholieke geloof voor het verkrijgen van gratie en pardon. De meeste veroverde Zuid-Nederlandse steden kregen een termijn waarbinnen de ketters in de stad mochten blijven, op voorwaarde dat ze geen schandaal maakten. Hadden ze zich echter vóór het einde van de vooropgestelde termijn (die van stad tot stad verschilde) niet gereconcilieerd, dan moesten ze de stad verlaten. Farnese draaide het gangbare proces van pardonverlening om: de stedelingen werden eerst politiek gerehabiliteerd alvorens hun katholiciteit te bewijzen.

Toch ging die 'milde' overgangsmaatregel gepaard met een 'katholiseringsoffensief'.[95] Farnese geloofde immers net als Filips II in de innerlijke kracht van het katholieke geloof, waardoor de gereformeerden uit overtuiging zouden terugkeren. Bij Farneses pogingen tot reconciliatie werd veel belang gehecht aan de materiële infrastructuur, wat nodig was na de tweede 'calvinistische' Beeldenstorm. In de reconciliatieverdragen kwamen vaak clausules voor waarin men een vergadering eiste om een oplossing te vinden voor de geseculariseerde of beschadigde kerkgoederen. De tweede prioriteit was de reconciliatie van 'ontheiligde' begraafplaatsen, kloosters en kapellen. Voor de bekering van de zielen trok Farnese meer tijd uit. De leiders van de consistories bleven van de koninklijke gratie verstoken.

Vanaf de inname van Kortrijk in 1580 werden in het 'stadspardon' bepalingen over de religie opgenomen. Gentse calvinisten hadden immers een tijdlang van Kortrijk een voorpost gemaakt. Op Farneses bevel moest men de kerken herstellen en de door de rebellen geconfisqueerde goederen aan de geestelijkheid teruggeven. Farnese liet meteen de pastoor van de Sint-Maartenskerk uit Dowaai overkomen om de reconciliatie van de kerken en de gelovigen door te voeren. De calvinistische leiders werden uitdrukkelijk van ieder pardon uitgesloten.[96] In Doornik konden de protestanten beperkt blijven, op voorwaarde dat ze zonder schandaal leefden. In Lier konden berouwvollen bij "hunne geestelycke overheyt" een "behorlycken" absolutie verkrijgen en ook het pardon voor Steenbergen (leen van Willem van Oranje) eiste hetzelfde in gelijkaardige bewoordingen. Beide steden kregen echter geen overgangsperiode.[97] Voor die bepalingen werden geen

94 Soen, 'Alexander Farnese'.

95 Marnef, 'Protestant Conversions', p. 37.

96 *Aud.*, inv.nr. 591, fol. 33-36: stadspardon voor Kortrijk, uitgegeven in *Bulletin de la Commission royale d'histoire* (voortaan *BCRH*), serie 3, 13, p. 65-70; *Aud.*, inv.nr. 584, fol. 313: brief Farnese aan Pieter-Ernst van Mansfelt, 10 mrt. 1580.

97 *Aud.*, inv.nr. 591, 39v-43v: stadspardon voor Lier, jan. 1583; ibid., inv.nr. 591, fol. 44-46: stadspardon voor Steenbergen, febr. 1584.

speciale gedelegeerden met pauselijke machtiging aangeduid, maar het reconciliatieproces gebeurde opnieuw in de schoot van de parochie.

Vooral bij de grote Vlaamse steden was de religiekwestie de inzet van militaire veroveringen. In het uitgehongerde Ieper moest de bisschop van Sint-Omaars de reconciliaties van kerken, begraafplaatsen én gelovigen komen uitvoeren omdat de bisschop van Ieper in Gent gevangen zat.[98] In Brugge was er geen expliciete termijn om zich formeel te reconciliëren, terwijl de gereformeerden in Gent een duidelijke termijn van twee jaar kregen.[99] Farnese meende toen dat twee jaar voldoende was om het katholieke geloof te herstellen, mits de inzet van goede predikanten. Hardnekkige ketters moesten volgens hem uit de stad worden geweerd "zodat ze het lichaam van de gemeenschap (*res publica*) niet aantastten".[100] Na de overgave van Mechelen werd aartsbisschop Johannes Hauchinus onmiddellijk uitgenodigd om de kerken te reconciliëren: het werd zijn hoofdbezigheid gedurende de volgende maanden.[101]

Alexander Farnese besteedde bijzonder veel zorg aan de reconciliatie van Antwerpen in 1585.[102] Hij vroeg - zowel aan Filips II als aan de pauselijke nuntius in Keulen - advies over zijn idee om ook Antwerpen een niet gedefinieerde reconciliatietermijn te geven, zoals dat in Brugge het geval was geweest. Toch meende de landvoogd dat men op elk moment de ketters zou moeten kunnen verjagen als de gelegenheid gunstig was (ook in Brugge bijvoorbeeld, zouden na drie jaar dergelijke maatregelen worden afgekondigd). Noch Filips II, noch Gregorius XIII antwoordde op tijd; uiteindelijk kregen de Antwerpse hervormden een termijn van vier jaar om te vertrekken of zich te reconciliëren. Op 7 november 1585 belegde Alexander Farnese te Leuven een vergadering met jezuïeten en bedelordes om "de zielen tot bekering te brengen". Hij gaf de jezuïeten en kapucijnen een duidelijke bekeringsopdracht. Daar de nieuwe bisschop van Antwerpen, Laevinius Torrentius, pas in 1586 werd aangesteld, na een tienjarige *sedesvacatio*, kon hij niet aan die besprekingen deelnemen.

Ook ditmaal kwam er een grote respons op de mogelijkheid tot reconciliatie. Nog geen vijf dagen na het verstrijken van de Antwerpse reconciliatietermijn kwam Torrentius met cijfers van 1.500 bekeringen aandraven, enkele weken later waren dat er 1.800 en drie maanden later 3.000. In 1591 maakte hij gewag van 6.000 reconciliaties. Hij excommuniceerde de personen die niet waarachtig naar hun reconciliatie leefden. De reconciliaties werden nu vooral opgetekend in de doop- en huwelijksregisters. In de Onze-Lieve-Vrouwparochie werd tussen 1586 en 1589 een vijfde van de doopsels bij kinderen van *reconciliati* uitgevoerd. De piek lag in 1589; velen bleven hun reconciliatie uitstellen tot het allerlaatste moment.[103] Was de reconciliatie misschien opportunistisch, misbruik werd bestraft. In ieder geval bleven som-

98 Instructie Farnese aan de commissarissen die naar Ieper werden gezonden, 14 april 1584, in: *BCRH*, serie 3, 13, p. 85-86.

99 Reconciliatieverdrag tussen Farnese en de stad en het vrije van Brugge, 20 mei 1584, in: *BCRH*, serie 3, 4, p. 527-539; Farneses goedkeuring van Brugges beslissing dat de inwoners tot het katholieke geloof moeten terugkeren of anders de stad verlaten, 4 mei 1587, in: *BCRH*, serie 3, 3, p. 422-423.

100 Brief Farnese aan Filips II over de onderwerping van Gent, 12 dec. 1584, in: *BCRH*, serie 3, 13, p. 111-113.

101 Marnef, *Het Calvinistisch Bewind te Mechelen*, o.a. 'Het begin van de katholieke restauratie', p. 323-329.

102 Marnef, 'Protestant Conversions', p. 31.

103 Cijfers bij Hendrikx, *De reconciliatie te Antwerpen*, p. 57-72.

migen protestantse sympathieën koesteren.[104] Over andere steden bestaat vooralsnog geen vergelijkbaar cijfermateriaal. De reconciliatie lukte overigens maar deels, want gelijktijdig vond een nooit geziene emigratie plaats. Vooral het hervormingsoffensief van een 'triomferend katholicisme' zou op lange termijn meer vruchten afwerpen dan de verplichte reconciliaties.

9. DE VEELVORMIGHEID VAN EEN GENERAAL PARDON TIJDENS DE ZESTIENDE EEUW

De Reformatie, die zich in de Nederlanden vlug verspreidde, dwong de geestelijke en wereldlijke autoriteiten tot maatregelen om 'hun ware' geloof te verdedigen. Een strenge wetgeving en talrijke executies moesten de ketterij op een effectieve wijze uitroeien. Die executies waren bedoeld voor 'hardnekkige ketters': er bestond een wijd verspreide praktijk om berouwvolle ketters milder te bestraffen of zelfs in vrijheid te stellen. Het rechtsgeding was vooral op een herroeping gericht. Wie werd veroordeeld, had in de ogen van de geestelijke en wereldlijke overheden geen gebruik willen maken van de goddelijke barmhartigheid en de koninklijke gratie.[105]

Een generaal pardon vond zijn oorsprong in die 'micropraktijk', maar regelde de mogelijkheid tot reconciliatie op macroniveau. De beslissing werd op het hoogste niveau van vorst en landvoogden genomen, maar ze ontstond vaak door samenwerking met bisschoppen of inquisiteurs. Voor ieder algemeen pardon waren de motivatie en het politieke beslissingsproces erg verschillend. In 1529 moest een generaal pardon bekeringen bewerken vooraleer de strengere 'ketterwetgeving' in werking trad. Het pardon uit 1534 richtte zich enkel tot wederdopers, in de hoop hun sterke groei te verhinderen en onlusten te vermijden. Het algemeen pardon in 1554 voor Friesland was het gevolg van een kleinschalige actie van twee inquisiteurs ter plaatse. Tijdens de Opstand ontstonden de initiatieven voor een 'generaal pardon' niet zozeer uit een religieuze bekommernis, maar wel als een algemene pacificatiestrategie. Toch was het pardon vaak onderbouwd door een pauselijk pardon, dat medewerking van de geestelijke overheden vereiste.

Steeds gingen die gratiemaatregelen gepaard met grote verwachtingen. De ontgoocheling van beleidsmakers en zielzorgers was daarom achteraf vaak des te groter. Bij het anabaptistenpardon van 1534 beet de gouverneur van Holland het Hof van Holland toe dat de opstanden het gevolg waren van de clementiemaatregelen.[106] Sonnius en Letmatius benadrukten het belang van de 90 bekeringen, maar waren teleurgesteld over het lage aantal gereconcilieerde gevangenen.[107] Binnen de maand nadat hij gehoord had dat het aantal reconciliaties aan de lage

104 Marnef, 'Protestant Conversions', p. 46.
105 Gregory, *Salvation at Stake*, p. 7; de Schepper, 'Entre compromis et répression', p. 176.
106 Tracy, 'Heresy Law', p. 300.
107 Van Heel, 'Eene inquisitie-reis', p. 221.

kant bleef, schreef de hertog van Alva ontgoocheld aan Maximilien Morillon dat hij de clerus moest aansporen om het pardon te verspreiden.[108] De landvoogd Requesens meende zelfs dat het generaal pardon, waarvan hij zo'n voorstander was, uiteindelijk heel schadelijk was geweest.[109] Ook de commissarissen van Alexander Farnese te Kortrijk waarschuwden hem dat in de calvinistische republiek relapsen aan het werk waren geweest 'die in de *pardons* van de *eerste troebelen* begrepen waren'.[110] Bij de beleidsmakers leefde de angst voor misbruiken van het pardon heel sterk, met als gevolg dat het politieke beslissingsproces heel wat minder rechtlijnig verliep dan bij de beslissing tot 'rigueur' en repressie tegenover hardleerse ketters.

In de verschillende politieke beslissingsprocessen vallen er toch twee constanten op. Ondanks het feit dat ieder generaal pardon ontgoocheling meebracht, waren de verwachtingen bij een nieuwe poging telkens hoog gespannen. Men bleef in de slagkracht van een generaal pardon - de combinatie van een collectieve gratie en reconciliatie - geloven. Tegelijk was ook het microperspectief van belang: iedere 'herwonnen ziel' was een overwinning op de Reformatie. Zoals landvoogd Requesens het uitdrukte: het generaal pardon had niet voor de koning, maar wel voor zijn verzoende onderdanen soelaas gebracht.[111]

Bovendien werd ieder generaal pardon in zekere mate pastoraal onderbouwd. De politiek-religieuze maatregelen van de vorst gaven dus een bepaalde impuls aan de zielzorg. Vooral na de invoering van de nieuwe bisdommen (1559) werd het episcopaat betrokken bij het uitvoeren van de reconciliaties. Het generaal pardon van 1570, 1572 en 1574 vereiste immers de aanduiding en instructie van klerikale *subdelegati* die de reconciliatie konden uitvoeren. De formules die in 1570, 1572 en 1574 tot afzwering van de ketterij werden gebruikt, zouden in het aartsbisdom Mechelen tot halfweg de zeventiende eeuw worden aangewend.

De opdracht van overheidswege had soms onverwachte gevolgen. De inquisiteurs Sonnius en Letmatius gingen op stap met instructies voor repressies, maar bepleitten al vlug een generaal pardon. Waar Torrentius bij zijn aantreden als bisschop van Antwerpen meende de ketters met geweld te moeten overtuigen, was hij vanaf 1589 van oordeel dat enkel preken en overtuigingskracht tot reconciliaties zouden leiden.

Vaak worden de reconciliaties die uit die maatregelen voortvloeiden, als 'opportunistisch' beschouwd. Zoals Michel Cloet schreef over de kerkhervorming na de val van Antwerpen: "Vele hervormden weken uit, maar nog veel meer sloten zich weer aan bij de Roomse Kerk, uit herwonnen overtuiging of uit opportunisme, en in de meeste gevallen wellicht uit een mengsel van die twee overwegingen samen".[112] In vele reconciliaties speelden vanzelfsprekend sociaal-emotionele factoren (zoals het gezin, de echtgenoot ...) mee, of materiële belangen (de mogelijkheid geconfisqueerde goederen terug te krijgen). Voor som-

108 *Documenta Autographa*, fol. 12: Alva aan Morillon, 6 sept. 1570; ibid., fol. 14: Morillon aan Alva, 13 sept. 1570; ibid., fol. 16: rondzendbrief van Morillon in naam van Granvelle aan de clerus van het Mechelse aartsbisdom, 27 sept. 1570.

109 *SE*, inv.nr. 560, fol. 75: Requesens aan Filips II, 16 sept. 1574, samengevat in Gachard, *CPhII*, 3, p. 149.

110 Verslag over de gebeurtenissen te Kortrijk tussen okt. 1577 en febr. 1582 door de koninklijke commissarissen voor Kortrijk, in: *BCRH*, serie 3, 9, p. 313.

111 *SE*, inv.nr. 560, fol. 75: Requesens aan Filips II, 16 sept. 1574, of samengevat in Gachard, *CPhII*, 3, p. 149.

112 Cloet, 'De gevolgen van de scheiding', p. 54.

migen was de angst voor een veroordeling de aanleiding voor een reconciliatie.[113]

Dergelijke situaties waren koren op de molen van de gereformeerden om de reconciliaties als onwaarachtig af te schilderen. Maar hun hevige reactie bewijst hoezeer de maatregel bij hen angst opwekte. Bij een deel van de bevolking leefde inderdaad de wens zich opnieuw formeel te reconciliëren na een misstap op religieus gebied. Iedere keer had het generaal pardon een bepaalde respons. In 1574 gaven de meeste supplianten gewoonweg toe 'twee of drie keer' bij hagenpreken aanwezig te zijn geweest.

Door de negatieve waardering van de verschillende schikkingen voor een generaal pardon, zowel bij hervormden als loyalen, ontstond de indruk dat de maatregelen weinig succes hadden. Dat deed bijgevolg vergeten dat ze wel indrukwekkende resultaten opleverden. In Holland ging het van 1534 tot 1537 om 483 personen; in 1570 bedroeg het aantal gereconcilieerden maar liefst 57.000 en dat enkel in de bisdommen Doornik, Antwerpen, Mechelen, Brugge en 's-Hertogenbosch. Viel in 1574 het resultaat tegen, dan sprak Torrentius in 1591 van 6.000 gereconcilieerden voor Antwerpen alleen.

Het door de bisschoppen opgegeven aantal reconciliaties verbleekt bij het grote aantal gereformeerden. Toch liggen die aantallen veel hoger dan het totaal van de veroordeelden op religieuze gronden of terechtgestelden in de Nederlanden. Het zijn opmerkelijke cijfers voor wat Joke Spaans een 'passief katholicisme' noemde, dat weinig collectieve ondernemingen kon mobiliseren.[114] In ieder geval bewijzen de cijfers nog maar eens het bestaan van grote vlottende middengroepen.[115] Toch hebben de vorsten met die punctuele acties noch de zielen, noch de harten kunnen winnen. De angst voor geloofsvervolging was daarvoor te groot. De maatregelen voor een generaal pardon bleven toen, net zoals in de historiografie later, in de schaduw van de kettervervolging.

113 Marnef, 'Protestant Conversions', p. 46.
114 Spaans, 'Catholicism and Resistance'.
115 Cf. Marnef, 'Protestant Conversions'.

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

BRONNEN

Archivalische bronnen

Brussel, Algemeen Rijksarchief:
Geheime Raad.
Papieren van Staat en Audiëntie (*Aud.*).
Raad van Beroerten.
Leuven, Universiteitsarchief K.U.Leuven:
Documenta Autographa.
Mechelen, Archief van het Aartsbisdom Mechelen:
Fonds de Coriache.
Simancas, Archivo General:
Secretaría de Estado (*SE*) (op microfilm in Algemeen Rijksarchief Brussel).

Gedrukte bronnen

H. van Alphen (ed.), *Kroniek van een kloosterzuster van het voormalig Bossche Klooster "Mariënburg" over de troebelen te 's Hertogenbosch in de jaren 1566-1575*.'s-Hertogenbosch, 1931.

P. de le Barre en N. Soldoyer, *Mémoires de Pasquier de le Barre et de Nicolas Soldoyer pour servir à l'histoire de Tournai (1565-1570)*. Ed. A. Wauters. Brussel, 1859-1865. (Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique, XVIième siècle 4/21).

P.C. Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden; beginnende met d'opdracht der selve landen, gedaen by Keyser Karel den Vijfden, aen sijnen soon Konink Philippus van Spanjen, en eindigende ... 't jaer MDC*. Amsterdam, 1679-1684. 4 dln.

Bulletin de la Commission royale d'histoire. Série 3. (*BCRH*)

P. Frédéricq (ed.), *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae*. Gent/'s Gravenhage, 1889-1903. 5 dln. (*CDI*)

L.P. Gachard (en J. Lefèvre) (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas*. Brussel/Tongeren, 1848-1936. 6 dln. (Gachard, *CPhII*)

J. Lefèvre (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*. Brussel, 1940-1960. 4 dln. (Lefèvre, *CPhII*)

A.F. Mellink (ed.), *Documenta Anabaptistica Neerlandica*. 1: *Friesland en Groningen (1530-1550)*. Leiden, 1975. (*DAN*, 1)

A.F. Mellink (ed.), *Documenta Anabaptistica Neerlandica*. 5: *Amsterdam (1531-1536)*. Leiden, 1985. (*DAN*, 5)

A.F. Mellink (ed.), *Documenta Anabaptistica Neerlandica*. 7: *Friesland (1531-1601) en Groningen (1538-1601)*. Leiden/Boston, 1995. (*DAN*, 7)

E. Poullet en Ch. Piot (ed.), *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1586*. Brussel, 1877-1896. 12 dln. (Koninklijke commissie voor geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven Belgische kronieken en van onuitgegeven documenten betreffende de Geschiedenis van België). (Poullet / Piot, *CGr*).

F. Richardot, *Sermon, faict en église cathedrale d'Anvers en présence de (...) Duc d'Alve, le jour de la publication des Pardons de leur Saincteté et Majesté Royale Catholique*. Antwerpen, 1570.

J. Theissen en E. Van Gelder (ed.), *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1565-1568)*. Utrecht, 1925-1945. 3 dln.

C. Van Campene en H. Van Campene, *Dagboek van Cornelis en Philip Van Campene, behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571*. Ed. F. De Potter. Gent, 1870.

LITERATUUR

F.F. Beemon, 'The Myth of the Spanish Inquisition and the Preconditions of the Dutch Revolt', in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 85 (1994), p. 246-264.

T. Clemens, 'Searching for the Good Shepherd', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 83 (2003), p. 11-54.

M. Cloet, 'De gevolgen van de scheiding der Nederlanden op religieus, cultureel en mentaal gebied, van circa 1600 tot 1650', in: *Op Gescheiden Wegen* (Antwerpen, 1985), p. 53-79.

J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*. Brussel, 1975. 2 dln. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren 76).

G. De Munck, 'Cornelius Jansenius. Eerste bisschop van Gent', in: *Collationes Gandenses*, 13 (1926), p. 85-95.

H. de Schepper, 'Het gratierecht in het Bourgondisch-Habsburgse Nederland, 1384-1633, vorstelijk prerogatief en machtsmiddel' in: H. Coppens en K. van Honacker (red.), *Symposium over de centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden. Tien bijdragen over de staat, de regering en de ambtenaren van de 16de tot 18de eeuw* (Brussel, 1995), p. 43-87.

H. de Schepper, 'Repressie of clementie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II', in: B.C.M. Jacobs, E.C. Coppens en P.L. Nève (red.), *Een rijk gerecht: opstellen aangeboden aan P.L. Nève* (Nijmegen, 1998), p. 341-364.

H. de Schepper, 'Entre compromis et répression. Inquisition et clémence aux Pays-Bas sous Charles Quint', in: G. Le Thiec en A. Tallon, *Charles-Quint face aux réformes* (Parijs, 2005), p. 159-177.

J.A. Fühner, *Die Kirchen- und die antireformatorische Religionspolitik Kaiser Karls V. in den siebzehn Provinzen der Niederlande 1515-1555*. Leiden/Boston, 2004.

M. Gielis, 'Keizer Karel en de staatsinquisitie', in: *Kultuurleven. Tijdschrift voor cultuur en samenleving,* 66 (1999), p. 20-27.

A. Goosens, 'Les grâces et rémissions de peine pour hérésie et transgression des ordonnances accordées par Charles-Quint et Philippe II dans les Pays-Bas méridionaux, 1521-1598', in: *Cahiers d'histoire* (Montréal), 16 (1996), p. 8-20.

A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux 1520-1633*. Brussel, 1997-1998. 2 dln.

Th. Goossens, *Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdragen tot zijn biografie*. 's-Hertogenbosch, 1917.

B. Gregory, *Salvation at Stake: Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Cambridge, 1999.

L. Halkin, *De biografie van Erasmus*. Baarn, 1991.

J. Hendrikx, *De reconciliatie te Antwerpen (1585-1600)*. Leuven, 1965.(Licentiaatsverhandeling).

G. Janssens, *Brabant in het verweer*. Kortrijk/Heule, 1987.

G. Janssens, '*Superexcellat autem misericordia iudicium*. The homily of François Richardot on the occasion of the solemn announcement of the General Pardon in the Netherlands (Antwerp, 16 July 1570)' in: J. Pollman en A. Spicer, *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*. (In druk).

E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout, 2004.

G. Marnef, *Het Calvinistisch Bewind te Mechelen, 1580-1585*. Kortrijk/Heule, 1987.

G. Marnef, 'Tussen tolerantie en repressie: Protestanten en religieuze dissidenten te Antwerpen in de zestiende eeuw', in: H. Soly en A. Thijs (red.), *Minderheden in West-Europese steden (zestiende-twintigste eeuw)* (Brussel/Rome, 1995), p. 189-213.

G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Antwerpen, 1996.

G. Marnef, '*Verleid en bedrogen*: Berouwvolle doopsgezinden in Brabantse remissiebrieven. 1543-1565', in: *Doopsgezinde bijdragen (nieuwe reeks)*, 12 (1996), p. 69-78.

G. Marnef, 'Protestant Conversions in an Age of Catholic Reformation: The Case of Sixteenth-Century Antwerp', in: A. Gelderblom e.a. (red.), *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs* (Leiden, 2004), p. 33-48.

A.F. Mellink, *Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544*. Groningen, 1943.

J.-M. Moeglin, 'Pénitence publique et amende honorable', in: *Revue Historique,* 29 (1997), p. 225-289.

D. Nicholls, 'The Theatre of Martyrdom in the French Reformation', in: *Past and Present*, 121 (1988), p. 49-73.

V. Pokorny, 'Clementia Austriaca. Studien zur Bedeutung der Clementia Principis für die Habsburger im 16. und 17. Jahrhundert', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung,* 86 (1978), p. 311-364.

J. Roegiers, 'Archiefbescheiden of bibliotheekmateriaal? Het 'fonds De Ram' in de Koninklijke Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief' in: G. Janssens, F. Scheelings en G. Maréchal (red.), *Door de archivistiek gestrikt. Liber amicorum prof. Dr. Juul Verhelst* (Brussel, 2000; Archiefinitiatie(f) 4), p. 197-216.

H. Schilling, 'The struggle for the Integrity and Unity of Christendom', in: H. Soly (red.), *Charles V* (Antwerpen, 1999), p. 285-356.

V. Soen, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en pauselijk inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*. Leuven, 2003. (Verschijnt als Verhandeling van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten).

V. Soen, 'C'estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon. Obstructie bij een pacificatiemaatregel (1566-1567)' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119 (2004), p. 309-328.

V. Soen, 'Alexander Farnese and the *Clementia Principis*. A Reassessment of his Method of Clemency'. (Verschijnt in de handelingen van het congres 'Alexander Farnese and the Low Countries').

V. Soen, 'Een vredesgezant worstelt met de Pacificatie van Gent. De vreemde wendingen van de vredesmissie in de Nederlanden van Jan van Noircarmes, baron van Selles (1577-1580)'. (Verschijnt in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* , 172 (2006)).

J. Spaans, 'Catholicism and Resistance to the Reformation in the Northern Netherlands' in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands (1555-1585)* (Amsterdam, 1999), p. 149-163.

B.J. Spruyt, 'En bruit d'estre bonne luteriene. Mary of Hungary (1505-1558) and Religious Reform', in: *English Historical Review*, 109 (1994), p. 275-307.

J. Tracy, 'Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary: Conflict between the Council of Holland and the Central Government over the Enforcement of Charles V's Placards', in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 73 (1982), p. 284-308.

O. Van Heel, 'Eene inquisitie-reis door Friesland', in: *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, 94 (1897), p. 215-244.

P. Van Peteghem, 'Laat-middeleeuwse concordaten en het concordaat tussen het hertogdom Brabant (1515-1555) en het Prinsbisdom Luik (Cornelis van Bergen, 1538-1544 en Joris van Oostenrijk, 1544-1557)', in: A. Berkvens en A. Gehlen (red.), *Van Verminkingsstraf tot Vrederechter. Opstellen ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2000)* (Maastricht, 2000), p. 63-106.

M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*. Amsterdam, 2004.

G. Waite, 'Staying alive: the Methods of Survival as Practiced by an Anabaptist Fugitive, David Joris', in: *The Mennonite Quarterly Review*, 6 (1986), p. 46-57.

J.J. Woltjer, *Friesland in de hervormingstijd*. Leiden, 1962.

J.J. Woltjer, 'Political Moderates and Religious Moderates in the Revolt of the Netherlands', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands (1555-1585)* (Amsterdam, 1999), p. 185-200.

P. Zagorin, *Ways of Lying, Dissimulation, Persecution, and Conformity in Early Modern Europe*. Cambridge, 1990.

SUMMARY

In the sixteenth century, government strategy towards religious dissidents in the Low Countries consisted not only of persecution but also attempts to reconcile 'heretics' with the Catholic Church. At certain times, a 'general pardon' was issued giving heretics the possibility of reconciling collectively with the Catholic Church, and then getting a secular pardon for their lèse-majesté. In spite of a counter offensive on the part of the reformers, the King and especially the bishops, inquisitors and parish priests succeeded in obtaining an impressive number of reconciliations.

PERSONALIA

Violet Soen (°1981) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven en Europese studies aan de Université Catholique de Louvain. Sinds oktober 2004 is ze als aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek werkzaam aan de onderzoekseenheid Nieuwe Tijd van de K.U.Leuven. Ze bereidt een proefschrift voor over 'Habsburgse pacificatiestrategieën in de opstandige Nederlanden (1477-1648)'. Voor haar verhandeling kreeg ze van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen en Kunsten de Mgr. De Clercqprijs 2004 voor de religieuze geschiedenis van Vlaanderen.
Adres: Blijde-Inkomststraat. 21, B-3000 Leuven
E-mail: violet.soen@arts.kuleuven.be